

МІЖЕТНІЧНІ КОНТАКТИ В ЕЛЛІНІСТИЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І: ПІВНІЧНЕ ПОРУБІЖЖЯ ХОРИ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО ТА СВІТ ВАРВАРІВ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Вікторія Котенко

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник,
Національний музей-заповідник українського гончарства;
науковий співробітник, Інститут керамології – відділення Інституту
народознавства НАН України, (Опішня, Україна),
kotenkovikt@gmail.com

У статті розглядається питання контактів греків та варварів на порубіжних територіях Ойкумени, яке вже досить тривалий час не має остаточного вирішення. Особливий інтерес тут викликають північні околиці Херсонеського полісу, де, за археологічними джерелами, простежуються безпосередні контакти з місцевими варварами – скіфами й таврами. За доби еллінізму культурний та економічний розвиток цього полісу був на підйомі, що забезпечувалося успішною внутрішньою політикою та налагодженими зв'язками з місцевим населенням, а також з варварськими племенами степової та лісостепової зон. В історіографії існують протилежні точки зору на характер таких зв'язків у Північно-Західній Тавриці в елліністичний період: мирне співіснування та військове протистояння. Суперечливими були також економічні контакти Херсонеського полісу з варварським населенням на Нижньому Дніпрі. Вони реалізовувалися переважно шляхом торгівлі з центрами Північно-Західного Причорномор'я, зокрема з Ольвією. Про це зараз можемо судити з реконструкції торгівельних маршрутів, за якими вимальовується важлива роль Ольвії, за посередницької ролі якої Херсонес Таврійський створив оптимальні умови розвитку економіки у Північному Причорномор'ї майже на два століття. Але не виключено, що тут також могли існувати прямі контакти між місцевим населенням, де херсонеська та ольвійська хори межували з варварськими поселеннями. Археологічні комплекси пам'яток цього регіону свідчать про тісні зв'язки скіфського та еллініського населення, що, очевидно, приносило користь економікам обох етнічних груп. Звичайно, північна частина Таврики потребує додаткових археологічних досліджень, але вже можна стверджувати той факт, що матеріальна культура віддалених поселень херсонеської хори зберігала традиційні еллініські риси. Таким чином, район північної Таврики варто розглядати як потужний вузол культурно-економічних зв'язків античного Причорномор'я зі світом варварів.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, елліністичний час, елліни, скіфи, таври, контактна зона.

INTERETHNIC CONTACTS IN THE HELLENISTIC BLACK SEA REGION: THE NORTHERN BORDERLANDS OF THE CHORA OF TAURIC CHERSONESOS AND THE WORLD OF BARBARIANS ACCORDING TO THE ARCHAEOLOGICAL SOURCES

Viktoriiia Kotenko

Candidate of Historical Sciences,
Leading Researcher of the National Museum of Ukrainian Pottery,
Researcher of the Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute of the
National academy of sciences of Ukraine, (Opishnya, Ukraine),
kotenkovikt@gmail.com

The article deals with the problem of Greeks and barbarians contacts in the border areas of the Oecumene, which has not been finally resolved for a long time. The particular interest belongs to the northern outskirts of the Chersonesan polis, where, according to the archaeological sources, traced the direct contacts

with the barbarians - the Scythians and the Tauri. During the Hellenistic period, the cultural and economic development of these policies was on the rise, which was ensured by a successful internal policy and by established ties with the local population, as well as with the barbarian tribes of the steppe and steppe zones. There are the opposite points of view on such connections in the Northwest Taurica at the Hellenistic period in a significant historiography: peaceful coexistence and military confrontation. The economic contacts of the Chersonesan police with the barbaric population on the Lower Dnipro also were controversial. They were mainly realized through the trade with centres of the Northwest Black Sea region, in particular with Olbia. However, it cannot be ruled out that there also could be exist the direct contacts between the population on the place, where Chersonesan and Olbian chora bordered with the barbarian settlements. The archaeological complex of monuments of this region testifies to the close ties between the Scythian and Hellenic populations, which obviously benefited the economies of both ethnic communities. Of course, the northern part of Taurica needs additional field research, but we can already tell about the fact that the material culture of distant settlements of the Chersonesan chora retained the traditional ancient style. Thus, the area of Northern Taurica should be considered as a powerful site of cultural and economic ties of the ancient Black Sea region with the world of barbarians.

Keywords: Northern Black Sea region, Hellenistic time, Hellenes, Scythians, Tauri, contact zone.

Північне Причорномор'я з давніх часів, принаймні з бронзової доби, було територією, де контактували різні за етнічним складом групи населення і з'ясування характеру цих відносин є важливим питанням сучасної європейської археології. За античної доби Північне Причорномор'я, переважно його приморська зона, стала частиною давньогрецької Ойкумени внаслідок кількох потужних хвиль міграцій еллінського населення. В сучасних територіальних межах України було засновано кілька потужних осередків античної культури, серед яких найважливішу роль у Північному Причорномор'ї відігравали Ольвія, Боспорське царство та Херсонес Таврійський.

В елліністичний час культурний та економічний розвиток цих полісів перебував на підромі, що, з одного боку, було забезпечено вдалою внутрішньою політикою, а з іншого – налагодженими зв'язками з місцевим населенням, а також з варварськими племенами степової та лісостепової зони. Особливо цікавою у цьому відношенні видається історія Херсонеського поліса з огляду на те, що дана колонія була заснована у Південно-Західній Тавриці значно пізніше за інші, в V ст. до н.е. (Buyskikh 2006, 276), до того ж, еллінам одразу треба було контактувати не лише з місцевими таврами, а й зі скіфським населенням степової зони Кримського півострова. Історіографія з цього питання є досить потужною (Marchenko 2005, 12–26, Zubar 2005, 16–28), однак тривалий час поза увагою дослідників лишалися такі важливі моменти як міжетнічні контакти на околицях Херсонеського полісу у Північно-Західній Тавриці.

У зв'язку з цим, варто нагадати, що приблизно від середини IV ст. до н.е. і до його третьої чверті в умовах сприятливого економічного розвитку Херсонес Таврійський розширює свої володіння далеко на північний захід, засновуючи низку сільсько-господарських поселень, які формували хору даного полісу. Протяжність такої території сягала майже Бакальської коси, де на березі Каркінітської затоки розміщувалися найпівнічніші укріплення херсонеських володінь. З іншого боку, ареал розселення еллінів сягав майже Перекопу, а вже за перешийком, на материковій частині, в цей час активно функціонувала хора сусіднього Ольвійського полісу. Також у пониззі Дніпра за археологічними джерелами відомі поселення з варварськими рисами матеріальної культури, що також були синхронними в часі. Тому дана частина Північного Причорномор'я представляє собою неабиякий інтерес, адже пам'ятки суміжних територій, попри часто строкатий склад знахідок, дають можливість дослідити принципові моменти в історії всіх суміжних поселенських структур.

Взагалі порушити таке питання для вирішення у практичній площині стало можливим завдяки детальному вивченню матеріальної культури одної з порубіжних пам'яток Херсонеської хори – поселення Маслини, яке було розкопане загоном Харківського університету Північно-Кримської археологічної експедиції ІА УССР під керівництвом В. О. Латишевої у 1972–1985 рр. (Latysheva 2010). Сучасні дослідження даного матеріалу дали можливість простежити взаємодію віддаленої хори Херсонеса з варварським населенням, визначивши роль поселення Маслини та сусідніх пам'яток в системі античних пам'яток регіону.

Перші висновки щодо відносин еллінів і таврів на півночі хори Херсонеса Таврійського були зроблені В. О. Латишевою з огляду на тогочасний стан історіографії. Так дослідниця вважала, що таври проникли у регіон Північно-Західної Таврики не раніше за херсонеських переселенців. А з тої причини, що грецьке населення тут переважало за кількістю, то таври в таких умовах були економічно залежними від греків і не представляли єдиної етнічної спільноти (Latysheva 1997, 57). У сучасній же історіографії думки стосовно таврського компоненту в населенні регіону на час від середини IV ст. до н.е. ризняться. Є. Я. Рогов, наприклад, зазначив, що за керамічним комплексом Керкінітіди та поселення Панське I носії кизил-кобинської культури (таври) з'являються тут задовго до заснування Херсонеського полісу (Rogov 2005, 198). Але В. Ф. Столба датує кизил-кобинську кераміку часом від середини IV ст. до н.е., пов'язуючи сам факт появи тут таврів з заселення регіону греками (Stolba 1990, 10).

На поселенні Маслини теж присутня незначна група кераміки кизил-кобинського типу. Не зважаючи на те, що вона походить переважно з культурного шару, говорити про фізичну присутність тут таврів передчасно. За висновками Е. А. Кравченко, дана кераміка з Маслин належить до таврського періоду кизил-кобинської культури і може датуватися не пізніше другої чверті-середини IV ст. до н.е. (Kravchenko 2011, 234), що йде в розріз з хронологією цієї античної пам'ятки. Крім того, за С. М. Сенаторовим, орнаментация виробів з Маслин належить до так званого третього етапу кизил-кобинської культури і може датуватися часом не пізніше першої половини IV ст. до н.е. (Senatorov 2002, 15). Тож виходить, що таври заселяли даний регіон до приходу сюди херсонеситів, тобто до середини IV ст. до н.е., коли на північну околицю херсонескої хори вже починає масово надходити амфорна тара. Таким чином, відкинувши попередні реконструкції про співіснування еллінів і таврів в межах північної частини хори Херсонеса, можна зробити висновок, що за археологічними даними, Північно-Західна Таврика дійсно до середини IV ст. до н.е. була заселена племенами таврів, але вони покинули свої місця напередодні прибуття сюди хвилі грецьких переселенців, при чому насильницький характер такої колонізації регіону з боку херсонеситів археологічно не прослідковується.

Інша лінія греко-варварських відносин на периферії Ойкумени проходила між еллінами-херсонеситами та місцевим скіфським населенням. Взагалі варто зауважити, що вплив скіфської культури на Херсонеський поліс був доволі відчутним: всі землі цього полісу знаходилися по суті між морем та ареалом розселення степових кримських скіфів. Без перебільшення всі досліджені поселення херсонеської хори у Північно-Західній Тавриці містять у своєму матеріальному комплексі елементи скіфської (пізньоскіфської) культури – заглиблені типи жител (напівземлянки), ліплену кераміку, підкурганні поховання з характерним інвентарем.

Певні контакти між скіфами і греками на північній межі хори Херсонеса Таврійського мали б виникнути ще з моменту освоєння останніми цієї частини Кримського півострова, тобто з середини IV ст. до н.е. Гіпотеза про військову колонізацію греків, з огляду на сучасну джерельну базу, не видається реалістичною, оскільки важко уявити таке масштабне та сплановане будівництво у ворожому середовищі (Kotenko 2017a, 37). До того ж, враховуючи дослідження скіфських поховальних пам'яток (Koltukhov 2012, 134), даний регіон у цей час до приходу греків не був стабільно заселений. Тому на час виникнення хори Херсонеса Таврійського, включаючи й останні етапи її будівництва у третій чверті IV ст. до н.е., можемо виключити військове протистояння між скіфами та греками, а гіпотетично визначити характер їх контактів як мирне співіснування. Це стосується й перегляду концепції про агресивну дорійську колонізацію регіону з боку херсонеситів, яка тривалий час підтримувалася в історіографії (Shcheglov 1981, 211–212). Археологічні джерела нині дозволяють по-іншому інтерпретувати будівельні комплекси на хорі, виключаючи їх першочергову оборонну функцію, що, в свою чергу, спростовує тезу про буцімто відвоювання територій у місцевого варварського населення. Тому освоєння земель на північних окраїнах Херсонеського полісу починалося, ймовірно, з заселення територій, не зайнятих осілим населенням, але греками не виключалася й небезпека з боку кочовиків.

Додаткової інтерпретації потребують напівземлянки, а також ліплена кераміка з поселень віддаленої хори, оскільки її масовість свідчить на користь фізичної присутності

скіфів в еллінському середовищі. На прикладі поселення Маслини, така категорія посуду походить переважно з комплексів, які розміщувалися за межами античних садіб і пов'язані з функціонуванням тут варварського селища. Характер такого співіснування греків і варварів лишається нез'ясованим, однак археологічно простежується потужний економічний вплив з боку античної культури на варварську (Kotenko 2017a, 157). Далі, виходячи з найпізніших партій амфорних клейм, у середині II ст. до н.е. поселення гине від нападу кочовиків і надалі поселення продовжує функціонувати лише як пам'ятка пізньоскіфської культури. Таким чином, характер відносин еллінів з місцевими кримськими скіфами не можна вважати стабільним. Очевидна тривала економічна взаємовигода змінилася на конфлікт, який набув системних рис і призвів у ризичний час до розпаду потужної херсонеської хори.

Вивчаючи порубіжну територію північної частини володінь Херсонеса Таврійського в елліністичний час, варто окремо звернути увагу на міжполісні контакти еллінського світу, зокрема на зв'язки цього центру з Ольвією. Саме за її посередньої участі відбувалася реалізація херсонеської торгівлі з варварами степової і лісостепової частини Дніпровського Лівобережжя. Про активні контакти Херсонеса Таврійського з Ольвією від останньої четверті IV ст. до н.е. до першої четверті II ст. до н.е. свідчать передусім клейма херсонеських амфор з Ольвії, аналіз яких був зроблений М.І. Золотарьовим (Zolotarev 1994, 128–130). Також додаткове дослідження елліністичної кераміки з Ольвії дозволило виявити серію розписного столового посуду, який за рядом характеристик можна віднести до херсонеського виробництва (Kotenko 2015, 2017). Зворотні контакти фіксуються на основі присутності ольвійських матеріалів з херсонеського поліса, представлених, наприклад, сирим лискованим посудом (Kotenko 2011).

Така активна економічна співпраця очевидно буда вигідна Херсонесу з тих причин, що через Ольвію була налагоджена реалізація грецьких товарів до віддалених варварських поселень. Північна окраїна хори у цих зв'язках відігравала важливу посередницьку роль, на що не одноразово звертали увагу дослідники. Морський маршрут від Херсонеса Таврійського до Ольвії шляхом каботажного плавання вздовж берегів Західної і Північно-Західної Таврики був пріоритетним, оскільки пролягав через низку поселень хори, де також розміщувалися важливі еллінські святилища (Saprykin 2013, 123). Така посередницька торгівля у Північно-Західному Причорномор'ї тривала понад два століття, визначивши роль цієї території як контактну зону між різними за культурним характером регіонами. Посередницька роль Ольвії у торгівлі Херсонеса Таврійського зі скіфами очевидно підтримувалася політикою обох полісів, адже говорити про прямі контакти Херсонеса з варварським населенням через Перекоп наразі неможливо через відсутність археологічних свідчень – поселень, які б представляли собою у даному регіоні значний посередницький вузол.

Але такі поселення відомі на Нижньому Дніпрі. Зокрема простежується зв'язок між Херсонесом Таврійським та Кам'янсько-Капулівською агломерацією поселень, звідки походить значний масив грецьких, у тому числі й херсонеських, амфорних клейм. Дані поселенські структури були безпосередньо пов'язані з еллінською економікою у Північному Причорномор'ї з одного боку, і зі світом скіфських племен з іншого, причому реконструкція торговельних шляхів (Boltryk 2018, 161) підтверджує важливість такого вектору економіки.

Історичну ситуацію в регіоні визначали також поселення в межиріччі Південного Бугу і Дніпра, а саме їх «південна група», за В. П. Билковою (Bul'kova, 2007, 26–39). Матеріальна культура цих пам'яток в загальних рисах тяжіє до поселень Нижнього Побужжя, що дозволило їх включити до складу хори Ольвії, яка простягалася до пониззя Дніпра (Kryzhitskiy et al., 1990, 127). зокрема поселення даної групи відзначаються значним відсотком еллінської, у тому числі ольвійської й херсонеської, кераміки (Bul'kova 2007, 51–61). Хронологія цих поселень – перша половина IV – перша третина III ст. до н.е. (Bul'kova 2007, 106–109) вказує на те, що вони активно функціонували в період налагоджених херсонесько-ольвійських економічних контактів.

Висновок про те, що дані поселення за типом своєї матеріальної культури не формують особливу порубіжну чи контактну зону (Bul'kova 2007, 124) теж варто переглянути. Географічна близькість сусіднього Херсонеського полісу очевидно все ж таки позначи-

лася на цей регіон більше, ніж на ближні поселення ольвійської хори. Додаткового вивчення потребує керамічний комплекс даних поселень «південної групи», адже в його масиві очевидно міститься більше херсонеської кераміки, аніж вважалось раніше. Мова йде переважно про червоноглиняний посуд, особливо орнаментований у вигляді смуг чи рослинних сюжетів. Ольвійське походження такої кераміки вже ставить під сумнів, що дозволить змінити відсоткове співвідношення в матеріальній культурі означених пам'яток. Таким чином, існування певної контактної зони на північних околицях Херсонеського полісу з одного боку та на східній межі ольвійських володінь з іншого, в умовах географічної близькості та спільного сусідства зі світом варварів, все ж варто припускати, хоча поки й гіпотетично.

Таким чином, досліджуючи питання міжетнічних контактів в Північному Причорномор'ї, варто констатувати, що в елліністичний час на межі територіальних володінь двох найбільших полісів – Ольвії та Херсонеса Таврійського, існувала певна контактна зона від пониззя Дніпра до Північно-Західної Таврики. Керамічний комплекс пам'яток цього регіону свідчить про тісні зв'язки скіфського та еллініського населення, що, очевидно, було вигідно для економіки обох етнічних спільнот. Звичайно, що територія Таврики на північ від поселення Маслини потребує додаткових польових досліджень, однак наразі вже можна говорити про той факт, що матеріальна культура віддалених поселень хори хоча й зазнавала більших впливів з боку варварського населення, та все ж зберігала традиційний античний уклад. Про характер таких зав'язків та їх безпосередню реалізацію наразі можемо судити лише з реконструкції торгівельних маршрутів, за якими вимальовується важлива роль Ольвії, з якою Херсонес Таврійський вибудував зручну модель відносин, забезпечивши сприятливі умови розвитку економіки у Північному Причорномор'ї майже на два століття.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Boltryk, Yu. V., Okatenko, V. M., Toshev, H. M. 2018. Tereny tsentru Skifii (vid Solokhy do Chortomlyka). [Thieves of the center of Scythia (from Solokha to Chortomlyk)]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, vyp. 1 (26), s. 147–168. (In Ukrainian).
- Болтрик, Ю. В., Окаєнко, В. М., Тошев, Г. М. 2018. Терени центру Скіфії (від Солохи до Чортомлика). *Археологія і давня історія України*. Київ, вип. 1 (26), с. 147–168.
- Buyskikh, A. V. 2006. Khersones Tavricheskii v VI v. do n.e.: realnost istoricheskaya ili arkheologicheskaya? [Tauric Chersonesos in VI century BC: historical or archaeological reality?] *Antichnyy mir i arkheologiya*. Saratov, vyp. 12, s. 263–277. (In Russian).
- Буйських, А. В. 2006. Херсонес Тавричеський в VI в. до н.э.: реальність історичеська или археологическа? *Античний мир и археологія*. Саратов, вип. 12, с. 263–277.
- Bulko, V. P. 2007. Nizhnee Podneprove v antichnuyu epokhu (po materialam raskopok poseleniy). [Lower Dnieper in ancient times (based on materials from the excavations of settlements)]. Kherson, Kherson State University, 244 s. (In Russian).
- Булькова, В. П. 2007. Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений). Херсон, Херсонский государственный университет, 244 с.
- Koltukhov, S. G. 2012. Skify Severo-Zapadnogo Kryma v VII–IV vv. do n.e. (pogrebалnye pamyatniki). [Scythians of the Northwest Crimea in the 7-4 centuries BC (funeral monuments)]. *Arkheologicheskii almanakh*. Donetsk, Donbass, 265 s. (In Russian).
- Колтухов, С. Г. 2012. Скифы Северо-Западного Крыма в VII–IV вв. до н.э. (погребальные памятники). *Археологический альманах*. Донецк, Донбасс, 265 с.
- Kotenko, V. V. 2011. Siroloschena keramika z poselennia Maslyny. [Greyware pottery from Maslyny settlement]. *Arkheolohiia*. Kyiv, № 1, s. 68–76. (In Ukrainian).
- Котенко, В. В. 2011. Сіролошєна кераміка з поселення Маслини. *Археологія*. Київ, № 1, с. 68–76.
- Kotenko, V. V. 2015. Posud Khersonesa Tavriiskoho, znaidenyi v Olvii. [Tableware of Tauric Chersonesos, founded in Olbia]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, Kyiv, Vyp. 1 (14), s. 119–130. (In Ukrainian).
- Котєнко, В. В. 2015. Посуд Херсонєса Тавриєського, знайдений в Ольвії. *Археологія і давня історія України*. Київ, вип. 1 (14), с. 119–130.
- Kotenko, V. V. 2017. Do pytannia pro torhivliu Khersonesa Tavriiskoho z Olviiciu. [On the issue of trade of Tauric Chersonesos with Olbia]. *Pivnichne Prychornomor'ia za antychnoi doby (na poshanu S. D. Kryzhytskoho)*. Kyiv, Starodavnii svit, s. 109–115. (In Ukrainian).

- Котенко, В. В. 2017. До питання про торгівлю Херсонеса Таврійського з Ольвією. *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д. Крижицького)*. Київ: Стародавній світ, с. 109–115.
- Kotenko, V. V. 2017. Poselennia khersoneskoï khory Maslyny u Pivnichno-Zakhidnii Tavrytsi. [The settlement of Chersonesos chora Maslyny in the North-Western Taurica]. Kharkiv, V.N. Karazin Kharkov National University, 228 s. (In Ukrainian).
- Котенко, В. В. 2017. Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриці. Харків, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 228 с.
- Kravchenko, E. 2011. Kyzyl-kobynska kultura u Zakhidnomu Krymu. [Kizil-Koba culture in the Western Crimea]. Kyiv–Lutsk, Volynski starozhytnosti, 272 s. (In Ukrainian).
- Кравченко, Е. 2011. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. Київ–Луцьк, Волинські старожитності, 272 с.
- Kryzhitskiy, S. D., Buyskikh, S. B., Otreshko, V. M. 1990. Antichnye poseleniya Nizhnego Pobuzhya (Arkheologicheskaya karta). [Antique settlements of the Lower Bug (Archaeological Map)]. Kiev, Naukova dumka, 128 s. (In Russian).
- Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М. 1990. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). Киев, Наукова думка, 128 с.
- Latysheva, V. A. 1997. O naselenii khersonesskoï khory v Severo-Zapadnom Krymu (po materialam poseleniya Maslyny). [On the population of the Chersonesian chora in the North-Western Crimea (according to the materials of the Maslyny settlement)]. *Drevnosti – 1996*. Kharkov, 1997, s. 56–61. (In Russian).
- Латышева, В. А. 1997. О населении херсонесской хоры в Северо-Западном Криму (по материалам поселения Маслины). *Древности – 1996*. Харьков, с. 56–61.
- Latysheva, V. A. 2010. Maslyny – antichnoe poselenie v Severo-Zapadnom Krymu: stati i vospominaniya. [Maslyny – an Ancient settlement in the North-Western Crimea: articles and memories]. Kharkov, V. N. Karazin Kharkov National University, 174 s. (In Russian).
- Латышева, В. А. 2010. Маслины – античное поселение в Северо-Западном Криму: статьи и воспоминания. Харьков, Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразіна, 174 с.
- Marchenko, K. K. 2005. Osnovnye aspekty i rezultaty izucheniya greko-varvarskikh kontaktov i vzaimodeystviy v Severnom Prichernomorye skifskoy epokhi. [The main aspects and results of the study of the Greek-barbaric contacts and interactions in the Northern Black Sea region of the Scythian time]. *Greki i varvary Severnogo Prichernomor'ya v skifskuyu epokhu*. Sankt-Peterburg, Aleteya, s. 12–26. (In Russian).
- Марченко, К. К. 2005. Основные аспекты и результаты изучения греко-варварских контактов и взаимодействий в Северном Причерноморье скифской эпохи. *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург, Алетея, с. 12–26.
- Rogov, Ye. Ya. 2005. Greki i varvary v Zapadnom Krymu. [Greeks and barbarians in the Western Crimea]. *Greki i varvary Severnogo Prichernomor'ya v skifskuyu epokhu*. Sankt-Peterburg, Aleteya, s. 137–210. (In Russian).
- Рогов, Е. Я. 2005. Греки и варвары в Западном Криму. *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург, Алетея, с. 137–210.
- Saprykin, S. Yu. 2013. Pontyiskie proksenii i marshruty plavaniya grekov po Chernomu moryu. Prichernomorye v antichnoe i rannesrednevekovoe vremya. [Pontic proxies and routes of the Greeks by the Black Sea]. *Sbornik nauchnykh trudov, posvyashchenny 65-letiyu professora V.P. Kopylova*. Rostov-na-Donu, UNC RAS, s. 119–126. (In Russian).
- Сапрыкин, С. Ю. 2013. Понтийские проксении и маршруты плавания греков по Черному морю. *Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сборник научных трудов, посвященный 65-летию профессора В.П. Копылова*. Ростов-на-Дону, ЮНЦ РАН, с. 119–126.
- Senatorov, S. N. 2002. Lepnaya keramika kizil-kobinskoï kultury: tipologiya i khronologiya. [Hand-made pottery of Kizil-Koba culture: typology and chronology]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Sankt-Peterburg, 22 s. (In Russian).
- Сенаторов, С. Н. 2002. Лепная керамика кизил-кобинской культуры: типология и хронология. *Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук*. Санкт-Петербург, 22 с.
- Shcheglov, A. N. 1981. Tavry i grecheskie kolonii v Tavrike. [Tauri and Greek colonies in Taurica]. *Demograficheskaya situatsiya v Prichernomorye v period Velikoy Grecheskoï kolonizatsii: Proceedings of the 2nd All-Union Symposium on ancient coonisation of Black sea region (Tskhaltubo, 1979)*. Tbilisi, Metsniereba, s. 204–218. (In Russian).
- Щеглов, А. Н. 1981. Тавры и греческие колонии в Таврике. *Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой Греческой колонизации: материалы II Всесоюзного симпозиума по древней колонизации Причерноморья (Цхалтубо, 1979 г.)*. Тбилиси, Мецниереба, 1981, с. 204–218.
- Stolba, V. F. 1990. Khersones i skify v V–II vv. do n. e. (problemy vzaimootnosheniya). [Chersonesos and Scythians in the 5–2 centuries BC (problems of relations)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Leningrad, 16 s. (In Russian).
- Столба, В. Ф. 1990. Херсонес и скифы в V–II вв. до н.э. (проблемы взаимоотношений). *Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук*. Ленинград, 16 с.

Zolotarev, M. I. 1994. Vzaimootnosheniya Olvii i Khersonesa v IV–II vv. do n.e. (po materialam khersonesskikh keramicheskikh kleym iz Olvii). [Relations between Olbia and Chersonesos in the 4–2 centuries BC. (based on materials from Chersonesian ceramic stamps from Olbia)]. *Severo-Zapadnyy Krym v antichnyu epokhu*. Kiev, Kiyevskaya Akademiya Evrobiznesa. s. 123–137. (In Russian).

Золотарев, М. И. 1994. Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в IV–II вв. до н.э. (по материалам херсонесских керамических клейм из Ольвии). *Северо-Западный Крым в античную эпоху*. Киев, Киевская Академия Евробизнеса, с. 123–137.

Zubar, V. M. 2005. Khersones i tavy: protystoiannia chy vzaiemodiia? [Chersonesos and Tauri: confrontation or interaction?]. *Arkheolohiia*. Kyiv, № 1, s. 16–28. (In Ukrainian).

Зубар, В. М. 2005. Херсонес і таври: протистояння чи взаємодія? *Археологія*. Київ, № 1, с. 16–28.

Дата подання статті у редакцію 23.03.2020 р.